

Hippocrates was geen homeopaat

Jan Willem Nienhuys

Hahnemann dacht dat Hippocrates al homeopathie bedreef. Dat is een leugen die op grote schaal door homeopaten wordt nagepraat en verbreid. De combinatie homeopathie en Hippocrates geeft op internet vele websites waar beweerd wordt dat die twee iets met elkaar te maken hebben, en na de zestigste Nederlandse website ben ik met tellen opgehouden. Buiten het Nederlandse taalgebied kan ik een dergelijke bewering nauwelijks vinden.

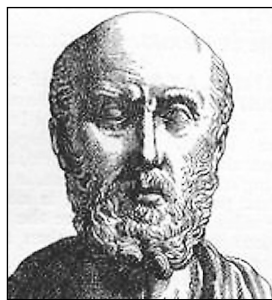
Dat aanbieders van homeopathie en andere alternatieve genezerij voor mens en dier, alsmede esoterische gelovigen met Hippocrates schermen (zie ook *NTtdK* 1, 2007: 40-42), is te begrijpen. Dat op internet beschikbare 'scholierenwerkstukken' dit overschrijven is eveneens begrijpelijk, maar wat doet deze bewering op de website van verzekeraar Menzis, op www.kiesbeter.nl (die de Spectrum encyclopedie overschrijft) en op www.babybox.nl, evenals op www.lifjblad.nl, het vakblad voor drogisterijmedewerkers? Zelfs de WHO poneerde het in een voorlopige versie van een richtlijn over de bereiding van homeopathische producten. Rond 1990 bezondigde de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie (KNMP) zich aan de verbreiding van deze fabel, en nog wat eerder werd iets dergelijks beweerd in een folder die via Postbus 51 werd verspreid. De pretentie van dit verhaal is natuurlijk dat de homeopathie niet zomaar een achttiende-eeuws bedenkfel is, maar sinds mensenheugenis onderdeel is geweest van mainstream geneeskunde.

Toen ik indertijd bij de KNVH informeerde waar dit soort beweringen vandaan kwam, deelde ing. A. Bach (de auteur van enkele van hun publicaties) mij mee dat dit bijvoorbeeld al te lezen was in een uitgave van Willmar Schwabe te Zaandam (de voorloper van VSM) van de hand van de apotheker Knufman (1899), en in het standaardwerk uit 1905 van J. Voorhoeve (de neef van een andere voorloper van VSM) en nog andere oude boeken waarvan Bach de naam ontschoten was.

Knufman vermeldt als eerste toepassing van de homeopathie het incident van koning Telephos, die door de speer van Achilles werd gewond. De wond wilde niet genezen. Een orakel gaf het cryptische advies: hij die wondt, moet helen. Achilles had geen idee hoe hij iemand moest beter maken, maar Odysseus kwam op het idee

om wat ijzervijsel of roest van de speer van Achilles te gebruiken als geneesmiddel. Eigenlijk moet Odysseus dus als uitvinder van de homeopathie worden aangemerkt, zou je zo zeggen. Strikt genomen is het natuurlijk geen homeopathie, omdat er geen sprake van is dat ijzervijsel een gelijkende ziekte teweegbrengt als een speerpunt. In de bredere zin natuurlijk wel, omdat homeopathie een uitwerking is van het beginsel van sympathetische magie: gelijk-nis en contact brengen spirituele krachten over. Knufman beweert, waarschijnlijk op gezag van de Greifswalder farmacoloog professor Hugo Schulz (1853-1932), dat de beweringen van Hippocrates te vinden zijn in 'De morbo sacro' (Over de heilige ziekte) en in 'De locis in homine' (Over de plaatsen in de mens). Voorhoeve is wat minder specifiek en citeert Hippocrates met: 'hoest wordt genezen door een middel dat hoest veroorzaakt'.

Hippocrates
van Kos

Hippocrates van Kos was de eerste die regels voor medische ethiek formuleerde. Hij achtte bovennatuurlijke geneeswijzen onzin, omdat er geen bovennatuurlijke oorzaken voor ziekten bestaan. Hij keurde kwakzalversmethoden (onder meer als leugenachtige propaganda) af. Hij hield zijn vakgenoten voor dat geneeskunde op nauwkeurige waarneming berust, omdat die alleen de natuurlijke oorzaken van ziekten kan achterhalen. Hield iedereen die zich be-

roept op Hippocrates zich maar aan die raadgeving! Echter, van wat Hippocrates aan concrete adviezen gaf over oorzaak en behandeling van ziekten klopt zo weinig, dat alleen datgene wat door modern onderzoek bevestigd is, serieus genomen kan worden.

De geschriften uit de school van Hippocrates omvatten zo'n zestig verhandelingen. De meest volledige uitgave dateert uit het midden van de negentiende eeuw en omvat tien kloeke delen, met zowel de Griekse grondtekst als een Franse vertaling. Ik heb daarin gezocht naar de passages die het zogeheten similia-principe zouden bewijzen. Dat is de leer dat om een ziekte te genezen men een middel dient te geven dat bij gezonden gelijkende symptomen oproept. Volgens de grondlegger Hahnemann moet men dus niet de ziekteverwekker zelf geven, dat is isopathie. Het schokschuddende verdunnen heeft niets met het similia-beginsel te maken, wat homeopathisch arts Ellen Velders uit Bunnik er niet van weerhoudt om op haar website te verkondigen dat 'Hippocrates... beschreef de methode om een ziekte te genezen met verdunde en geschudde stoffen die bij een 'gezond' mens de kenmerken van die ziekte opwekken.' Bij navraag waarop deze uitspraak berustte, bleef ze het antwoord schuldig.

In de hippocratische geschriften staat echt niets over homeopathie, laat staan over schokschuddend verdunnen. Integendeel, Hippocrates zei dat je medicijnen in hun waarde moest laten, dus sterke medicijnen niet verdunnen; als de zieke ze niet kan verdragen, moet je andere, zwakker werkende middelen gebruiken. Hippocrates zag ziekten als veroorzaakt door een teveel of te weinig aan warmte of kou, vocht, droogte enzovoorts. Dat was een soort uitwerking van de vierelementenleer van Empedocles. Voor het reinigen van de ingewanden beveelt Hippocrates hellebore aan. Zwarte hellebore is de wortel van de kerstroos (*Helleborus niger*). Witte hellebore is gemaakt van de wortel van een lelieachtige plant, de witte nieswortel (*Veratrum album*). Het zijn beide zeer giftige stoffen. Ze werden eeuwenlang als 'geneesmiddel' gebruikt. Hellebore wekt zo snel braken en diarree op dat de patiënt de toediening ervan vaak overleeft (en met een niet te verwaarlozen kans ook niet, vrees ik). Voor ingewandsklachten was er ook gerstewater, gerstepap, wijn, honing en azijn. Is hellebore een homeopathisch medicijn? Voorkomt het braken en diarree bij iemand met maag-darmklachten? Ik denk het niet.

Bij een teveel aan vocht werden plasmiddelen gegeven, namelijk knoflook, uien, prei, selderie en meloen. Om wonden 'uit te drogen' werden

minerale poeders gebruikt die waren samengesteld uit aluin, loodglit (PbO of PbO_2), salpeter, koperoxide, loodsulfide en arsenicum. De werking daarvan was natuurlijk niet onttrekking van water, maar doden van bacteriën. Een ziekte die lijdt aan te weinig vocht of te weinig warmte kan geholpen worden met een warm bad, aldus Hippocrates. Het algemene idee van behandelen is dat men tekort of overmaat aan warmte of vocht compenseert.

Wie in de werken van Hippocrates zoekt naar specifieke aanbevelingen van middelen voor bepaalde kwalen, vindt er niet zoveel. Ze zijn er wel. Zo is er een recept speciaal voor vrouwen met slechte adem in het boek over vrouwenziekten (*Gynaikioon*, boek 2, paragraaf 185; Littré vol. 8, p. 367). Zij moeten regelmatig tanden poetsen met een mengsel van verbrande hazen en ratten met fijngestampt marmer (mogelijk ook sympathetische magie). Een mengsel van anijs, venkelzaad, mirre en witte wijn zou eveneens wonderen doen. Tijdens mijn naspeuringen werd ik getroffen door twee recepten voor brandwondenzalf in het boek over wonden, (*Peri Elkoon*, paragraaf 22; Littré vol. 6, p. 427). Voor het ene middel kookt men gehakte tere eikenworteltjes in witte wijn, het andere recept is een mengsel van reuzel, was, wierook, olie, lotuswortel en leem. Waarom dit alles verondersteld wordt te werken, wordt er niet bij vermeld.

Het verband tussen Hippocrates en het similia-beginsel werd al door Hahnemann gelegd. In *Heilkunde der Erfahrung* (1805) schrijft Hahnemann op pagina 33: 'Soms vermoedden echter de artsen dat het dat vermogen was... waardoor ze echte genezing tot stand brachten.' In een voetnoot schrijft hij dan: 'Zo zegt Hippocrates, of althans de auteur van het boek, 'peri topoon kata anthropoon' de merkwaardige woorden'. Hahnemann durft de lezer niet te beledigen door te veronderstellen dat die wellicht geen Grieks kent, en geeft de woorden van Hippocrates dan gewoon in het Grieks. Ik geef de desbetreffende passage (Littré, vol. 6, p. 335) toch maar in het Nederlands. De door Hahnemann geciteerde tekst maak ik cursief. Hahnemann slaat een stukje tekst over, en plakt er nog een zinnetje achter over braken behandelen met braakmiddelen. Hahnemann geeft hetzelfde citaat aan het eind van de inleiding van zijn *Organon*.

Pijnen worden gezond door tegengestelden; voor iedere ziekte is er iets eigens; dus voor wat van nature warm is, maar door kou ziek geworden, [is er] iets verwarmends, enzovoorts enzovoorts. Dit is een andere manier:

door gelijksoortige [homoia] zaken ontstaat een ziekte, en door gelijksoortige dingen toe te dienen, worden ze van ziek gezond;

bijvoorbeeld veroorzaakt hetzelfde [to auto] strangurie [moeilijk en pijnlijk plassen] die er tevoren niet was en wanneer die er [wel] is doet hetzelfde [de strangurie] ophouden; en evenzo ontstaat de hoest, net zoals de strangurie, en houdt ze op door dezelfde zaken [hupo toon autoon].

De koorts die tot stand komt door flegmasie [overmaat van vocht] ontstaat en verdwijnt nu eens door hetzelfde [hupo toon autoon], dan weer door het tegendeel van zijn oorzaak.

Een analogo citaat als vinden we in 'Peri hièrès nouson' (Over de heilige ziekte). Heilige ziekte is elke afwijking die gepaard gaat met stuipen, ijlen, toevallen, schuimbekken en koude rillingen. Dat kan behalve door epilepsie ook veroorzaakt worden door longontsteking, moederkorenvergiftiging en allerlei hersenbeschadigingen, zoals tumoren, bloedingen, meninges en door verwondingen. Hippocrates zal wel geweten hebben dat deze 'heilige ziekte' meerdere oorzaken heeft. In de visie van Hippocrates heeft astma trouwens een oorzaak die vrijwel gelijk is aan een der oorzaken van de 'heilige ziekte', namelijk een overmaat aan prenataal slijm, dat bij de ene aandoening in de longen belandt en bij de andere naar de hersenen opstijgt. Aan het slot van het hoofdstuk (Littré vol. 6, p. 395) vinden we de tekst, waarin ik de passage cursiveer die de homeopaten hieruit lichten:

Elke [ziekte] heeft haar karakteristieke natuur en kracht, en geen is er onbehandelbaar of hopeloos. *De meeste vallen te genezen door dezelfde dingen [tois autois] als waardoor ze ook ontstaan.* Want het een is voor het andere voedsel, maar voor weer iets anders schade. Dus is het nodig dat de arts weet hoe hij, wanneer hij het kritieke ogenblik herkent, bij elk [ziektegeval] aan de een voedsel zal geven en versterken, en aan de ander het zal onthouden en [de ziekte] zal schaden.

Het is nodig bij deze ziekte zoals bij de andere, om de ziekte niet te vermeederen, maar snel af te doen zwakken door op elke ziekte het haar meest vijandige toe te passen, en niet het welgevallige en dat waar ze aan gewend is.

De Griekse tekst is niet al te duidelijk en om hem te begrijpen, moet men eigenlijk goed thuis zijn in de denkwereld van de rest van de hippocratische geschriften. Die zijn lang niet allemaal van dezelfde auteur afkomstig en niemand weet welke van Hippocrates zelf zijn, dat

maakt het nog moeilijker. Ik volg de analyse van professor (in de geschiedenis van de geneeskunde) Joseph Schumacher (1965).

In deze twee passages staat dat men afhankelijk van de omstandigheden een ziekte kan bevorderen of tegenwerken. Hippocrates noemt vaak strangurie als bijverschijnsel van ernstige ziekten, en strangurie is een aandoening van een 'warm' orgaan. In geval van een ontsteking is er dus de oorzaak 'te veel warmte'. Niettemin is onder sommige omstandigheden een warm bad een goede behandeling. Bovendien moet men bedenken dat in de hippocratische visie het lichaam van een door ziekte verzwakte mens anders reageert: veel eten kan voor een diarreepatiënt slecht zijn en een heet bad dat normaal verkwikt, kan op zieken een tegengestelde uitwerking hebben.

Wat bedoelt Hippocrates met die opmerking over hoesten? In 'Peri Fusoon' (Over de winden, Littré vol. 6, p.105) legt hij uit waar (volgens hem) hoesten door veroorzaakt wordt. Winden kunnen de circulatie in het hoofd verstoren. Dat heeft tot gevolg dat er vocht op de verkeerde plaatsen naar buiten komt. Dat uit zich in tranende ogen, een lopend oor of in verkoudheid. Het snot, vermengd met bitter vocht, zakt dan naar plaatsen waar het niet hoort en de hoest ontstaat als de uitgedemde lucht dit omhoogzakkende vocht ontmoet. De keel raakt geïrriteerd door dit kwalijke slijm, wordt warm en trekt vocht aan, met andere woorden er is een ontsteking, een warme pijnlijke zwelling. In de hippocratische visie is deze aandoening een geval van te veel vocht op een plek waar het niet hoort. De remedie is: warme baden en extra vocht drinken, een geneeswijze die genoemd wordt pal na het eerste citaat.

Er is geen sprake van het similiabeginsel, ofwel van toediening van een middel dat bij gezonden een gelijkende ziekte oproept. Veeleer is hier sprake van met (goed) vocht (verkeerd) vocht verdrijven.

Voor een gezond mens kan veel voedsel geen kwaad, maar voor een verzwakt persoon wel. Niettemin kan in dat geval (bijvoorbeeld bij een ingewandsstoornis) het toedienen van voedsel de juiste remedie zijn (in de hippocratische denkwijze). En iemand die iets verkeerd is gegeten heeft, assisteren met een braakmiddel (als leegpompen van de maag geen optie is) lijkt me geen toepassing van het similiabeginsel. Wat Hippocrates duidelijk lijkt te zeggen, is dat je van geval tot geval moet bekijken hoe je de ziekte moet behandelen en dat je geen automatismen moet hanteren. Sommige diarreepatiënten moet je laten vasten, andere moeten juist met voedsel behandeld worden.

Het is niet onaannemelijk dat Hippocrates en de artsen uit zijn school zich realiseerden dat ziekten meerdere oorzaken kunnen hebben. Wat in het ene geval een oorzaak is, kan in het andere geval (waar de oorzaak anders is) juist de remedie zijn. Dat is ook een uitleg van de passage over strangurie.

Sommigen menen dat in de aangehaalde passages 'homiois' en 'autos' bijpassend betekent. Dan betekent het niet meer dan dat men een ziekte met een klimatologische oorzaak (te warm of te koud) met een remedie van hetzelfde type moet behandelen. Verwondingen chirurgisch, ingewandsproblemen met dieet enzovoorts. Die uitleg pas goed bij het tweede citaat, minder bij het eerste. En alweer is hier met geen mogelijkheid een similiabeginsel in te herkennen.

In de tweede druk (1819) van de *Organon* noemt Hahnemann een passage uit 'Epidemieën V' (Litré vol. 5, p. 211). Dat gaat over een man uit Athene die braakte en diarree had. Hij werd behandeld met hellebore, hij kreeg linzenwater en zijn onderlichaam werd gewassen. Toen herstelde hij. Een gewone hippocratische kuur: de oorzaak van de ziekte verdrijven met een braak- en purgeermiddel, en linzenwater net als gerstepap als zuiverende substantie. Hahnemann bespreekt dit voorbeeld ook in de inleiding van de oudere edities van de *Organon*. Ik trof het aan in een 'zesde editie' uit 1865. In de Nederlandse 'volledige en onverkorte' vertaling (1983) van de echte zesde editie uit 1921 is onder andere dit voorbeeld weggelaten en vervangen door een verwijzing (noot 30) naar 'vorige edities'. Hahnemann stelt meteen al de diagnose van deze Athener, en zegt onomwonden dat deze cholera 'die door niets genezen kon worden, uitsluitend door de witte hellebore genezen' was en Hahnemann beweert dat hellebore cholera veroorzaakt! Hahnemann citeert dus fout, zijn diagnose die braken plus diarree gelijkstelt aan cholera is fout en hij haalt een voorbeeld aan van isopathie (een ziekte genezen met de ziekteoorzaak in verdunde vorm)!

In 'Peri toon entos pathoon' (*Over de inwendige ziekten*, Litré vol. 7, p. 233) wordt beschreven dat men waterzucht kan krijgen als men tijdens een lange wandeling veel drinkt uit een plas regenwater. Een flinke hoeveelheid van het water uit dezelfde plas wordt dan aanbevolen. Zo komen de ingewanden in de war en krijgt de patiënt veel ontlasting (alweer verdrijving van slechte stoffen).

Ten slotte verwijzen sommige homeopaten naar de appendix van 'Peri diaitès oxeroon'

(*Dieet bij acute ziekten*, Litré vol. 2, p. 483): 'knoflook geeft winderigheid, warmte op de borst, zwaarheid in het hoofd, onlust, en verheviging van chronische pijn, maar wat het goede ervan is, het vermeerdert de hoeveelheid urine. Het beste ogenblik om ervan te eten is wanneer men veel gaat drinken of dronken is.'

Ik moet zeggen dat ik waarschijnlijk niet genoeg knoflook eet, want deze effecten heb ik nooit opgemerkt. De redenering van Hippocrates is duidelijk: neem een diureticum als je veel drinkt. Wat heeft dit met het similiabeginsel te maken? Welnu, de homeopaten redeneren als volgt: knoflook geeft hoofdpijn bij gezonden (misschien wel waar, want sommige mensen zijn er allergisch voor), dus bestrijdt het de kater van dronkenschap (waar Hippocrates niets over zegt). Afgezien van de vraag of een diureticum wel zo goed is als antikatermiddel, is het onzinnig om uit dit citaat op te maken dat Hippocrates het similiabeginsel toe paste. Wie beweert dat dit 'onwillekeurige' homeopathie was, moet om te beginnen maar bewijzen dat knoflook paracetamol kan vervangen.

De pleitbezorgers van de homeopathie gebruiken een methode waarmee men kan aantonen dat Shakespeare de grondlegger van het existentialisme was ('to be or not to be'). De strekking van de bovengeciteerde hippocratische passages is juist dat de arts niet blind moet varen op de symptomen, maar per ziektegeval de diepere oorzaken moet achterhalen. Wat dat betreft liep Hippocrates voor op Hahnemann, hoewel gezegd moet worden dat Hahnemann de causale behandeling ook voor de beste hield, maar dat hij dacht dat het een onbereikbaar ideaal was.

Er is dan ook geen enkele reden om Hugo Schulz (zoals geciteerd door Knufman) te geloven. Schultz poneert namelijk dat Hippocrates klachten van zieken wilde genezen met tegengestelde middelen, en de ziekte-toestand met het similiabeginsel wilde aanpakken.

Oliver Wendell Holmes merkte in zijn beroemde essay uit 1842 (op de Quackwatch-site te vinden) al op dat Hahnemann slordig citeert, zijn materiaal aan buitengewoon obscure bronnen ontleent en citaten volledig uit hun verband ruikt. Hij spreekt over wijn bij hersenontsteking, maar verzwijgt dat de geciteerde auteur zegt dat het een idiote en gevaarlijke therapie is. Hij vermeldt een incident waaruit zou blijken dat anijsolie darmkramp geeft en verzwijgt echter dat het ging over iemand die een koliek door medicijnvergiftiging had opgelopen.

Het meest fantastische verhaal is wel de kop-

peling in paragraaf 117 (voetnoot 2) van de *Organon* van twee anekdotes: een Byzantijnse prinses die haar broer keizer Alexius placht bij te brengen met rozenwater als hij weer eens een flauwte had, en een andere anekdote over de bedwelvende lucht van rozenolie. In de tweede druk (1819) van de *Organon* staat het in paragraaf 122 en in de editie die Holmes onder ogen kreeg in paragraaf 110.

Holmes schreef in een tijd dat de atoomtheorie der materie nog in de kinderschoenen stond. Avogadro, die zijn principe in 1811 had geformuleerd, was een niet zo bekende Italiaanse professor in de theoretische natuurkunde, en pas in 1865 werd voor het eerst geschat hoe groot het getal van Avogadro was. Rond 1842 werden de eerste ontdekkingen van bacteriën als ziekteverwekkers gedaan. De Schotse chirurg John Goodsir toonde in dat jaar aan dat braken soms door bacteriën veroorzaakt wordt, Semmelweis' ontdekking dat kraamvrouwenkoorts veroorzaakt werd door onzichtbaar kleine kadaverdeeltjes, dateert van 1847, en Pasteurs onderzoekingen op dit gebied beginnen in 1867. Dat sommige stoffen, zoals vitamines en hormonen en sporenelementen al actief zijn in kleine hoeveelheden was natuurlijk ook niet bekend. Dat een klein beetje pokkenvaccin werkt, begreep Holmes wel: dergelijke giften vermenigvuldigen zich op de een of andere manier, en vaccinatie is een toepassing van het gegeven dat je voor sommige ziekten immuun wordt als je ze eenmaal gehad hebt. Dat heeft niets met homeopathie te maken, al zeiden de homeopaten toen al van wel. Dat extreme verdunning van zand, kalk, soda, zout en hout-

kool krachtig werkende stoffen oplevert, was in 1842 en daarvoor ook al te zot voor woorden. Hoe verschrikkelijk weinig Hahnemann dus wist, kon Holmes niet weten, maar zonder dat was ook al duidelijk dat Hahnemann zijn systeem had opgebouwd op onzin en leugens. Ter vergoelijking van Hahnemann kan men aanvoeren dat hij zich terecht verzette tegen onzinnige uitwassen van de hippocratische methode. Veel van wat hij schrijft is op te vatten als een emotionele aanklacht tegen wat in zijn tijd voor geneeskunde doorging, maar in wezen afschuwelijke kwakzalverij was. Dat was echter geen reden om zo mogelijk nog groter onzin te propageren.

Toen ik deze zaken uitzocht, beschikte ik slechts over geschreven bronnen, waarin de homeopaten ten minste nog hun best deden uit te leggen hoe ze aan hun verbazingwekkende ideeën kwamen. Wie nu het internet afstruint, vindt echter nergens ook maar enige aanwijzing waar deze van elkaar overgeschreven leugens vandaan komen. Zo staan deze sites in de homeopathische traditie die met Hahnemann begon: altijd en overal en onder alle omstandigheden liegen.

Velen hebben mij geholpen met adviezen bij de totstandkoming van dit artikel, ondermeer G.D. de Jong (arts) en Berry Hattink (classicus). Een verkorte Engelse versie van dit artikel staat op de website van Skepsis. ●

Dr. J.W. Nienhuys is secretaris van Skepsis

Literatuur

Samuel Hahnemann, Heilkunde der Erfahrung (1805). In: Kleine medicinische Schriften. Gesammelt und herausgegeben von Ernst Stapf, Zweiter Band, In der Arnold'schen Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1829.

Samuel Hahnemann, *Organon der Heilkunst*. Sechste Auflage. Herausgegeben von Arthur Lutze, Verlag der Lutze'schen Klinik, 1865; Zweite Auflage, In der Arnoldischen Buchhandlung, Dresden, 1819.

Internetversie op <http://www.homeoint.org/books4/organon/>

Samuel Hahnemann, *Organon der Geneeskunst*. Vertaling O.E.A. Goetze. Homeovisie, Alkmaar 1987.

Hippocratic Writings, G.E.R. Lloyd (ed.), Translated by J. Chadwick and W.N. Mann, Penguin Books, London etc. 1983.

Oliver Wendell Holmes, 'Homeopathy and Its Kindred Delusions' (1842), twee lezingen gegeven te Boston. <http://www.quackwatch.org/01QuackeryRelatedTopics/holmes.html>

C.J.F.L. Knufman. De Geschiedkundige Ontwikkeling en Betekenis der Homeopathie, NV Nederlandse Fabrieken van Homeopathische Middelen Dr. Willmar Schwabe, Zaandam, 1899 (diverse malen heruitgegeven).

Emile Littré, *Les Œuvres complètes d'Hippocrate*, traduction nouvelle avec le texte grec en regard (10 vols.). Paris, 1839-1861. Fotomechanische herdruk Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1979. Integraal op internet beschikbaar via <http://www.bium.univ-paris5.fr/histmed/medica.htm>

Guido Majno, *The Healing Hand: Man and Wound in the Ancient World*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1975

Joseph Schumacher, *Die Anfänge abendländischer Medizin in der griechischen Antike*. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1965.

J. Voorhoeve, *Homeopathie in de praktijk: medisch handboek*. Geheel herzien en aangevuld door R.A. Benthem Oosterhuis. La Rivière & Voorhoeve, Zwolle, 1987.